

## **ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

---

УДК 343.983.2(477)+343.982.9

**Мотлях Олександр Іванович** – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ;  
**Богдан Ірина Вікторівна** – студентка Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету

### **ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА В УКРАЇНІ**

*Розглянуто актуальні питання щодо використання поліграфа в Україні. Здійснено аналіз особливостей неоднозначного ставлення окремих посадовців, теоретиків і практиків до цих спеціальних досліджень. Запропоновано конкретні пропозиції, спрямовані на вирішення проблемних питань, пов'язаних із подальшим упровадженням такої діяльності в Україні.*

**Ключові слова:** поліграф; експерт-поліграфолог; правова регламентація діяльності щодо використання поліграфа; правозастосовна діяльність.

**В**ітчизняне сьогодення свідчить, що поліграф як науково-технічний прилад доволі системно використовують у таких напрямках правозастосовної практики: психологічний відбір

кандидатів для заміщення вакантних посад (кадровий «скринінг»); спеціальні (внутрішні) перевірки й службові розслідування, а також виконання завдань у межах досудового й судового провадження щодо вчинених кримінальних та інших правопорушень. Однак, розвиваючись, ці практичні напрями, на жаль, стикаються з різноманітними проблемними питаннями, особливо в контексті кримінального судочинства. Слідчі, прокурори, судді нерідко констатують недостатність вітчизняної практики застосування поліграфа; недосконалість нормативно-правових документів, що регламентують відповідну діяльність; доцільність застосування цього приладу та його результатів у кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному провадженні; обмеженість поінформовання стосовно міжнародної правозастосовної практики використання поліграфа та його результатів тощо. Ці та інші питання потребують системного та обґрунтованого викладу. Здійснено аналіз окремих з означених вище проблемних питань.

В Україні питання впровадження поліграфа, зокрема в діяльність правоохоронних органів, почали вивчати вже за часів незалежності. У 1997 р. українська діаспора із США передала до МВС України десять апаратно-програмних приладів моделі «Аксітон». Наступного року фахівці МВС України здійснили перші спроби використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності вітчизняних правоохоронних органів. А вже у 1999 р. п'ять англомовних офіцерів із Національної академії внутрішніх справ України (м. Київ) та Львівського юридичного інституту МВС України протягом двох місяців навчались у США (Академія судової психофізіології в м. Ларго штату Флорида). Перші поліграфологи були підготовлені за сприяння Українсько-американської асоціації поліцейських (м. Чикаго, США). Надалі поліграфологи цієї академії неодноразово надавали допомогу УМВС України в обласних центрах щодо проведення експертних психофізіологічних досліджень осіб, яких підозрювали в учиненні злочинів. Того року вітчизняні правоохоронці провели понад 50 опитувань на поліграфі за різними напрямками діяльності. Наступного 2000 р. наказом ГУБОЗ МВС України було запроваджено застосування

поліграфів у кадровій роботі та оперативно-розшуковій діяльності підрозділів у боротьбі з організованою злочинністю. Упродовж 2000–2006 рр. фахівці провели 1757 опитувань осіб на поліграфі, зокрема 1020 – під час проведення оперативно-розшукових заходів і 737 – для вирішення питань кадрового забезпечення, зокрема, встановили причетність близько 230 осіб до вчинення понад 120 кримінальних злочинів [1, с. 23–24]. Уже наступного року було видано наказ МВС України «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» від 28 серпня 2001 р. № 743 [2], завдяки якому поліграф було системно запроваджено у сферу правоохоронних органів України з ліквідацією обмежених можливостей застосування цього приладу в оперативно-розшуковій діяльності. На основі цього документа розробили Концепцію впровадження комп'ютерних технологій із використанням поліграфа в систему МВС України з програмою її реалізації. Як експеримент цей відомчий підзаконний акт продемонстрував певні позитивні результати, що слугували підґрунтям для прийняття чергового наказу в системі МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28 липня 2004 р. № 842 [3]. На основі наказу фахівці розробили та впровадили Інструкцію про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини) № 1373/9972 [4], що значно розширило можливості застосування поліграфа в кримінальному судочинстві України.

Відповідно до статистичних даних, станом на початок 2008 р. в ОВС України проходили службу близько 30 поліграфологів – представників підрозділів карного розшуку (36,7 %), вищих навчальних закладів і наукових установ МВС України (23,3 %), підрозділів боротьби з організованою злочинністю (20 %), підрозділів кадрового забезпечення (13,3 %), інших підрозділів ОВС (6,7 %), які проходили службу в Центральному апараті МВС України, ГУМВС України в АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій,

Запорізькій, Луганській, Львівській, Черкаській областях і м. Києві, УМВС України в Кіровоградській, Хмельницькій областях, а також Київському національному університеті внутрішніх справ (нині – Національна академія внутрішніх справ), Академії управління МВС та Державному науково-дослідному інституті МВС України. Водночас така кількість поліграфологів не дала змоги охопити навіть половину територіальних підрозділів ОВС. До того ж, 13,3 % серед них не були забезпечені поліграфами [1, с. 23–31].

На жаль, після затвердження колегією МВС України «Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я проти особи на 2008–2012 роки» від 25 липня 2008 р. № 17км/1, де у п. 4.23 було передбачено системне використання поліграфа та отриманих за допомогою його результатів у роботі ОВС, спрямованих на ефективне розкриття злочинів проти життя та здоров'я людини, цей процес загальмувався з огляду на політичну ситуацію в нашій країні [5].

Окрім МВС України, до запровадження поліграфа долучилися також інші вітчизняні відомства. Так, Міністерство доходів і зборів України видало наказ «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів» від 2 серпня 2013 р. № 329. Цей нормативний акт передбачав поліпшення ефективності роботи Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів, попередження та виявлення корупційних, інших правопорушень у сфері службової діяльності, дієвого супроводу оперативно-службової діяльності, а також покращення роботи з персоналом. На основі вищезазначеного наказу було розроблено Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства, яка визначила основні напрями, принципи й умови використання поліграфів у діяльності цього Міністерства та його територіальних органів [6].

Важливим стало видання минулого року в Міністерстві оборони України та Збройних сил України наказу «Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних сил України» від

14 квітня 2015 р. № 164, що мав на меті поліпшення якості роботи з персоналом під час прийняття (поновлення) на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення міністра оборони України, вступу громадян України на державну службу, призначення на посади в структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, а також попередження та виявлення корупційних чи інших правопорушень у сфері службової діяльності. З урахуванням цього наказу було розроблено Інструкцію про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних сил України, зареєстровану в Міністерстві юстиції України 29 квітня 2015 р. за № 477/26922. Вона стосується специфіки військової сфери діяльності та визначає основні принципи, напрями, умови і порядок організації проведення опитування персоналу з використанням поліграфа в Міністерстві оборони України та Збройних сил України [7].

Діяльність щодо використання поліграфа також відображено у Законі України «Про Національну поліцію», що набув чинності 7 листопада 2015 р. Так, ч. 2 ст. 50 цього Закону визначено конституційні вимоги відносно порядку проходження тестування громадян на поліграфі, які виявили бажання вступити на службу до Національної поліції [8].

Міністерство юстиції України внесло відповідні зміни у свої законодавчі акти, пов'язані з використанням поліграфа. Зокрема, 27 липня 2015 р. було видано наказ № 1350/5 «Про внесення змін у наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5» [9], яким урегульовано питання підготовки й призначення судових експертів та експертних досліджень. Цей наказ доповнив розділ 6 «Психологічна експертиза» новим п. 6.8 такого змісту: «З метою отримання орієнтуючої інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа». Тобто результати застосування науково-технічного приладу – поліграфа офіційно набули ваги значущих

орієнтуючих інформаційних даних для кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських та інших проваджень, а також для забезпечення запитів зацікавлених фізичних (юридичних) осіб. Зокрема, пп. 6.8.1 вказаного наказу Міністерство юстиції України визначило предмет опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа та отримання орієнтуючої інформації, яка стосується:

ступеня вірогідності повідомленої інформації опитуваною особою;

повноти наданої опитуваною особою інформації;  
джерел отримання опитуваною особою інформації;  
уявлення опитуваної особи про конкретну подію;  
іншої орієнтуючої інформації, необхідної для конструювання версій розслідування конкретних подій.

Водночас, відповідно до пп. 6.8.2 цього наказу, такі опитування можуть проводитися лише за наявності письмової згоди на те особи, яка буде проходити тестування на поліграфі. Вищевикладене свідчить, з одного боку, про позитивні зміни в напрямі подолання негативного ставлення окремих державних владних інституцій до поліграфа, а з іншого – про те, що залишається низка чинників, які стримують усебічне застосування цього науково-технічного приладу в правозастосовній практиці, зокрема в системі вітчизняних правоохоронних органів. Здебільшого це зумовлено:

недостатністю нормативно-правового забезпечення, яке б регулювало правовідносини щодо проведення опитування (дослідження) осіб на поліграфі та використання отриманих результатів тестування громадян;

нерозробленістю державної цільової програми з упровадження поліграфа в різні сфери суспільних правовідносин, зокрема в систему правоохоронних органів України;

відсутністю програми практичного обміну досвідом з європейськими державами стосовно практики застосування поліграфів та результатів їх використання у вітчизняному кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному судочинстві;

уповільненим розвитком вітчизняних науково-технічних, практичних і методичних рекомендацій за даним напрямом діяльності;

невідпрацьованістю механізму державної підготовки фахівців із використанням поліграфа, діяльність яких була б спрямована на сприяння правоохоронним органам України;

відсутністю в державних науково-дослідних інститутах судових експертиз психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа тощо.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, у нашій країні нині залишається доволі сильним бюрократичний підхід частини посадовців, які свідомо гальмують процес легалізації поліграфа в Україні, обстоюючи власні інтереси під виглядом гарантування захисту прав співвітчизників. Таку діяльність вони аргументують низкою факторів, серед яких: недостатність вітчизняної практики для повноцінного впровадження поліграфа в правоохоронну діяльність і виявлення доказової сутності отриманих результатів; практична відсутність відповідних фахівців для виконання таких спеціальних досліджень і слабка обґрунтованість підготовлених ними висновків; неконтрольованість діяльності суб'єктів, що надають послуги громадянам із використанням поліграфа; практична відсутність нормативно-правового регулювання поліграфа за кордоном тощо. З певними аргументами опонентів упровадження цього технічного пристрою ми погоджуємося, а щодо інших – спробуємо обґрунтувати власну позицію. Зокрема, загальновідомо, що зарубіжна практика застосування поліграфа в різних сферах та напрямках діяльності має понад столітню історію. Такий прилад використовують більш ніж у 100 країнах світу, проте лише у двох (Литві та Молдові) ця галузь є законодавчо врегульованою. В інших державах зазначена діяльність упорядковується правовими нормами закону та підзаконними нормативно-правовими актами, адже потреби виокремлення процедури застосування поліграфа в окремий закон практично не виникає. Наприклад, ч. 2 ст. 230 Кримінального процесуального кодексу Чорногорії врегульовує використання поліграфа для викриття злочинців, запобігання їх втечі або переховуванню злочинців та їхніх співучасників, виявлення та збереження слідів

злочинів і предметів, які містять доказову інформацію, а також для отримання іншої інформації, що може сприяти успішному здійсненню кримінального судочинства.

Відповідно до ст. 192/а Кримінально-процесуального кодексу Польщі, задля зменшення кількості підозрюваних чи визначення доказової цінності зібраних доказів експерт має право застосовувати технічні засоби, спрямовані на контроль неусвідомлених реакцій людини з використанням поліграфа.

Також розділом 5 Декрету Ради Міністрів Польщі «Про гарантування безпеки й допомоги свідкам та іншим особам» передбачено можливість застосування поліграфа в межах програми захисту свідків.

У Великобританії діє Закон «Про контроль над правопорушниками», який передбачає обов'язкове проведення опитувань (тестувань) певних категорій осіб на поліграфі, зокрема неповнолітніх, а також осіб, які засуджені за вчинення статевих злочинів і підлягають умовно-дostroковому звільненню від відбування покарання.

Водночас ст. 180, 182/2 та 435 Кримінально-процесуального кодексу Угорщини передбачено можливість застосування поліграфа в кримінальному процесі, а ст. 41 Закону Угорщини «Про поліцію» дозволено застосовувати поліграф для отримання інформації про місцезнаходження осіб і сприяння в проведенні інших слідчих (розшукових) дій.

Згідно з п. 6 ст. 54 Закону Словенії «Про поліцію», у цій країні можна застосовувати опитування (тестування) на поліграфі з метою отримання інформації від суб'єктів кримінального процесу під час розкриття та розслідування злочинів. Більше того, Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол, високо оцінюючи ефективність застосування поліграфа в правоохоронній діяльності, рекомендує активно застосовувати цей науково-технічний прилад для розслідування всіх видів злочинів [10, с. 102–110].

Не менш проблемним для нашої країни залишається питання стосовно використання результатів проведених експертних досліджень із застосуванням поліграфа та їх доказової сутності. Дійсно, серед практиків побутують застереги стосовно того, що

системне використання поліграфа, зокрема у вітчизняному судочинстві, може призвести до зосередження уваги слідчих переважно на тестуванні осіб на поліграфі замість проведення інших слідчих (розшукових) дій. Запевняємо, що ми жодним чином не наполягаємо на відносно обов'язковому застосуванні поліграфа в слідчій та судовій діяльності: ідеться лише про його використання за необхідності. Адже визнання результатів проведених психофізіологічних експертиз із використанням поліграфа не можуть бути більш пріоритетними порівняно з результатами інших судових експертиз. Такі експертні висновки можуть слугувати доказами в кримінальному провадженні лише за умов урахування інших судових експертиз та отриманих завдяки їм експертних висновків.

Така практика є досить поширеною за кордоном, зокрема в Японії, Ізраїлі, Іспанії, Канаді, США, Німеччині, Південній Кореї, Франції, Чехії, Швейцарії та ін.

Наприклад, у Латвії систематично проводять дослідження осіб на поліграфі у формі «поліграфічних експертиз у кримінальних справах», що є самостійним видом судово-психологічної експертизи. У латвійських судах результати застосування поліграфа мають статус доказів під час винесення вироків підсудним, хоча в законодавстві цієї країни немає норм, які визначали б порядок використання такого науково-технічного приладу. Юристи, правозахисники, представники громадськості Латвії навіть не акцентують увагу на обставинах законодавчої необхідності, оскільки тестування осіб на поліграфі підпадає під правову регламентацію проведення інших видів експертиз.

В Інституті психології МВС Болгарії функціонує відділ проведення оперативно-психологічних експертиз стосовно осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, співробітників, яких обвинувачують у протиправній поведінці, зокрема корупції. Отримані результати суди враховують як докази в кримінальному провадженні [10, с. 105–116].

Натомість для вітчизняного правосуддя це становить певну перепону, оскільки одні судді вважають, що в Україні не виокремлено самостійний вид експертизи, яка б відповідала за

цей напрям діяльності (навіть у процесуальних документах і на сайтах експертів наявні різні її назви – «судово-психологічна експертиза з використанням поліграфа», «судова психофізіологічна експертиза», «судова психолого-фізіологічна експертиза» тощо); інші зосереджуються на тому, що будь-яка із наведених експертиз не зазначена в переліку вітчизняних судових експертиз [11, с. 36–40].

На нашу думку, врегулюванню цих питань буде сприяти прийняття окремого Закону України, який упорядкує діяльність, пов'язану з практикою застосування поліграфа та його результатів у правозастосовній діяльності. Зазначена правова неузгодженість спричиняє низку інших проблем, зокрема пов'язаних із відсутністю фаховості в осіб, які здійснюють дослідження за допомогою поліграфа. З огляду на відсутність контролю з боку держави за поліграфологами (фахівцями, експертами) на українському ринку праці поряд із добросовісними приватними компаніями поліграфологів з'являються й «комерсанти», які передусім прагнуть заробити грошей, ігноруючи основоположні принципи законності, добропорядності, справедливості, неупередженості виконання цих досліджень. Така ситуація значно ускладнює можливість відшкодувати шкоду (моральну або фізичну), яка може бути завдана людині під час її опитування (тестування) на поліграфі.

До того ж, відсутність належного правового врегулювання цієї діяльності в Україні призводить до певної «самодіяльності», тобто довільного застосування поліграфа у власних цілях, незважаючи на високу ймовірність порушення права людини та громадянина. Цілком очевидно, що нині потрібно чітко відпрацювати правовий механізм проведення опитувань (досліджень) осіб за допомогою цього пристрою. Варто розробити та юридично закріпити вимоги до осіб, які отримують сертифікат (свідоцтво, диплом – будь-який документ), що дає змогу бути поліграфологом, тобто захистити наших співвітчизників від дилетантів і самозванців. Також необхідно убезпечити українське суспільство від нав'язливого бажання деяких роботодавців перевірити співробітників на «детекторі брехні» без нагальної потреби, а також законодавчо

встановити морально-етичні межі проведення цієї процедури спеціальної перевірки (тестування) осіб. Відсутність норм, що регулюють використання поліграфа, на жаль, не стримує виробництво, збут поліграфів і надання послуг за його допомогою. Тобто ринок у цьому напрямі лише набирає обертів і збільшує обсяги. Відповідно, можна спрогнозувати на території України його подальший перерозподіл та активне впровадження в усі сфери нашого життя. Адже комерційні перспективи «поліграфоіндустрії» в країні з адміністративно-командним управлінням економікою завжди можна оптимізувати, зокрема шляхом:

створення в системі відповідних відомств із залученням громадських організацій координаційно-аналітичних центрів із питань упровадження комп'ютерного поліграфа;

розробки та прийняття нормативно-правової бази застосування поліграфа для роботи як державних органів, так і недержавних установ, компаній тощо;

визначення порядку сертифікації вітчизняних поліграфічних пристроїв і надання дозволу на ввезення й застосування на території України поліграфів провідних іноземних виробників поліграфів.

Прийняття окремого закону в цій сфері діяльності надасть можливість урахувати нагальні потреби українського суспільства щодо:

якісного відбору найбільш кваліфікованих і досвідчених кандидатів на заміщення відповідних посад під час їх працевлаштування та кадрового «скринінгового» психологічного опитування, проведення максимально публічної та відкритої процедури люстрації, виконання внутрішніх періодичних перевірок окремих категорій уже працюючого персоналу та здійснення службових розслідувань;

уникнення непрозорості, незаконних дій чи бездіяльності, непрофесіоналізму окремих категорій посадових осіб під час прийняття ними конкретних рішень на різних рівнях вертикалі державного управління владою;

очищення державних інституцій управління владою від бюрократів, хабарників, корупціонерів, здирників та зрадників;

подолання існуючих суперечностей у ставленні деяких посадовців до поліграфа й отриманих за допомогою нього результатів із метою використання їх у кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному провадженні.

Таким чином, розв'язання цих та інших проблем, пов'язаних із діяльністю щодо використання поліграфа в Україні, надасть можливість окремим його опонентам по-іншому подивитися на цей науково-технічний прилад та отримані за його допомогою результати, упевнитись у позитивних аспектах його використання, на противагу прагненню заборонити поліграф у зв'язку з небажанням змінювати якість свого життя та країни загалом на краще.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Безруков Е. В. Практика применения спецподразделениями БОП МВД Украины специальных психофизиологических исследований при проведении оперативно-розыскных мероприятий и при подборе кадров / Е. В. Безруков, В. В. Шишкин // Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и при подборе кадров : материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : КубГТУ, 2006. – С. 23–31.

2. Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 28 серп. 2001 р. № 743. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>. – Назва з екрана.

3. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1365-04>. – Назва з екрана.

4. Про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини) [Електронний ресурс] : Інструкція МВС України від 27 жовт. 2004 р. № 1373/9972. –

Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1373-04>. – Назва з екрана.

5. Про оголошення рішення колегії МВС України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 31 лип. 2008 р. № 370 // Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008–2012 рр. : рішення колегії МВС України від 25 лип. 2008 р. № 17км/1. – Режим доступу: [umdp1.info/files/docs/1288074253.doc](http://umdp1.info/files/docs/1288074253.doc). – Назва з екрана.

6. Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів [Електронний ресурс] : наказ Міністерства доходів і зборів України від 2 серп. 2013 р. № 329. – Режим доступу: [zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13). – Назва з екрана.

7. Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних сил України [Електронний ресурс] : наказ Міністерства оборони України від 14 квіт. 2015 р. № 164. – Режим доступу: [search.ligazakon.ua/l\\_doc2.ncf/link1/RE26922.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.ncf/link1/RE26922.html). – Назва з екрана.

8. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Верховна Рада України. – Режим доступу: [zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19). – Назва з екрана.

9. Про внесення змін в наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 27 лип. 2015 р. № 1350/5. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/news/47479>. – Назва з екрана.

10. Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування : монографія / О. І. Мотлях. – Київ : Освіта України, 2012. – 394 с.

11. Мотлях О. І. Практика призначення та проведення судових психофізіологічних експертиз й експертних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа (методичні та практичні рекомендації) : посібник / О. І. Мотлях, І. П. Усіков. – Київ : Освіта України, 2015. – 210 с.